

YIKIM VE YAPIM SÜREÇLERİ BOYUNCA TRABZON: BİR ORTA ÇAĞ KENTİNİN DÖNÜŞÜMÜ VE KORUNMASI

22

Selin SUR¹, Ufuk SERİN²

¹ Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü,
selinsur@gmail.com

² Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü,
ufukserin@gmail.com

ÖZET

Trabzon'un merkez ilçesi Ortahisar'da yer alan tarihi yerleşim, Anadolu'nun en uzun süre kesintisiz yerleşim gören alanlarından biridir. Surlar içinde ve dışında yer alan çok merkezli yerleşim yapısının Antik Çağ'dan itibaren varlığını sürdürdüğü düşünülmektedir. Kent, Bizans döneminde özellikle önem kazanmış, 1204 yılında kurulan Trabzon İmparatorluğu'na başkentlik yapmış ve bu statüsünü 1461'de Osmanlı topraklarına katılana kadar korumuştur. Trabzon İmparatorluğu döneminde, başkent olarak imparatorluk ritüelleri doğrultusunda yeniden kurgulanan kentte birçok anıtsal yapı inşa edilmiştir. Trabzon'un kentsel ve mimari mirası, Bizans, Latin, Kafkas ve Doğu kültürleri arasındaki etkileşimlerin izlerini taşır. Her ne kadar kentin Orta Çağ'a ait mirasının önemli bir bölümü günümüze ulaşamamış olsa da, bu dönemden kalan bazı önemli yapılar halen ayakta ve Trabzon'un kültür mirasının bel kemiğini oluşturur. 1916-1918 Rus işgali sırasında yaşanan tahribata rağmen, Trabzon Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde çok merkezli yapısını büyük ölçüde korumuştur. Ancak, 1960'lardan itibaren yapılan kıyı dolguları, tarihi dokuya aykırı inşaatlar ve bilinçli veya bilinçsiz olarak yapılan yıkımlar, hem kentin doğal peyzajını hem de tarihi dokusunu geri döndürülemez biçimde tahrip etmiştir. Bu çalışma, Trabzon'un Bizans dönemi mirasının korunması ve görünürlük kazanmasına katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda, kentin Orta Çağ'a ait kentsel dokusunu ve kültürel mirasını tanımlamak, yorumlamak ve güncel durumu belgelemek hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Trabzon, Orta Çağ, Çok kültürlü kentler, Kent arkeolojisi, CBS

1. GİRİŞ

Bu araştırma, Trabzon'un merkez ilçesi Ortahisar'da yer alan tarihi kentin Bizans mirasını ve kentsel dokusunu belgelemeyi ve korunmasına yönelik öneriler geliştirmeyi amaçlayan ve devam etmekte olan bir doktora tezinin parçasıdır. Doktora çalışması, Trabzon'daki Bizans dönemine ait yapıların belgelenmesini, büyük ölçüde kaybolmuş miras alanlarının olası konumlarının tespit edilmesini, kentin tarihi topoğrafyasının haritalanmasını ve 13. ve 15. yüzyıllar arasına tarihlenen Geç Orta Çağ Trabzonu'nun

mirasının yorumlanmasını hedeflemektedir. Ayrıca, uluslararası koruma ilkeleri doğrultusunda, kamusal erişimin korunması ve geliştirilmesine yönelik öneriler geliştirmeyi amaçlamaktadır.

Trabzon'un dikkat çeken özelliklerinden biri, Anadolu'nun en uzun süre kesintisiz yerleşim görmüş kentlerinden biri olarak tanımlanmasıdır (Brandes, 1989, 131). Kentin, sur içi ve sur dışındaki çok merkezli yerleşim yapısının, Antik Çağ'dan bu yana varlığını sürdürdüğü ileri sürülmüştür (Bryer, 1986). Trabzon, Antik dönemde Pontos bölgesinin önemli bir şehriydi. 9. yüzyıldan 11. yüzyıla kadar Bizans İmparatorluğu'nun Chaldia Temasının başkenti olarak hizmet vermiştir (Finlay, 1851, 357). 1204 yılında IV. Haçlı Seferi sonucunda Konstantinopolis'in Latinler tarafından ele geçirilmesinin ardından, Bizans İmparatorluğu parçalanmış ve Epiros Despotluğu, İznik İmparatorluğu ve Trabzon İmparatorluğu ardıl devletleri ortaya çıkmıştır (Haldon, 2005, 118-120) (Şekil.1). Bu süreçte Trabzon, Büyük Komnenos hanedanı tarafından kurulan bağımsız Trabzon İmparatorluğu'nun merkezi haline gelmiştir. Bu imparatorluk, Konstantinopolis 1261'de Paleologoslar tarafından yeniden ele geçirilip Bizans İmparatorluğu ayağa kaldırıldıktan sonra da, 1461 yılında Osmanlı İmparatorluğu tarafından alınmasına kadar bağımsızlığını ve varlığını sürdürmüştür.

Şekil 1. Bizans İmparatorluğu'nun ardıl devletlerini gösteren harita (https://en.wikipedia.org/wiki/Empire_of_Trebizond).

Trabzon İmparatorluğu, Büyük Komnenoslar'ın yönetiminde Bizans geleneklerine sıkı sıkıya bağlı kalmış, coğrafi ve kültürel olarak doğu medeniyetleriyle etkileşim içinde olmuş, böylece kendine özgü bir kültürel ortam geliştirmiştir (Bryer, 1975; Keçiş, 2009). Bu dönemde kent, önemli anıtlarla donatılmış, imparatorluk ailesinin törensel ihtiyaçlarına uygun biçimde şekillendirilmiş ve bir Bizans başkenti niteliği kazanmıştır (Eastmond, 2004). Kentte günümüzde varlığını sürdüren, önde gelen tarihi yapıların çoğu bu döneme aittir. Orta Çağ boyunca Trabzon, canlı ticaret yollarının kavşağında yer alan önemli bir liman kenti olmanın yanı sıra Bizans, Latin, Kafkas ve Doğu etkilerinin iç içe geçtiği kozmopolit bir merkez olmuş, bu karakterini geçtiğimiz yüzyıla kadar taşıyabilmiştir.

Günümüzde Trabzon, Karadeniz Bölgesi'nin en kalabalık ikinci şehri olup uluslararası bir limandır (<https://cip.tuik.gov.tr/>). Şehir, 20. yüzyılın başlarında çok kültürlü yapısını kaybetmiş, 1970'lerden itibaren yerleşime uygun alanların az oluşu, nüfus baskısı ve yetersiz kentsel planlama nedeniyle düzensiz yapılaşma sürecine girmiştir. Devam eden, tarihi dokuyu görmezden gelen 'kentsel gelişim' ile kentte yapılan yıkımlar ve yeni yapılaşma, kültürel mirasa ve tarihi dokuya ciddi zararlar vermiştir ve bu zararların çoğu geri döndürülemez niteliktedir. Yeni inşaat ve kentsel dönüşüm projeleri, tarihi kent dokusu için günümüzde de tehdit oluşturmaktadır.

Öte yandan, Türkiye'de Bizans mirasının korunmasına dair süreçler, ideolojik, politik ve eğitimsel nedenlerle kendine özgü zorluklar taşımaktadır (Serin, 2008; 2024a; Gümürlü, 2021). Trabzon'un resmi tarih anlatısı, her ne kadar kentin 4000 yıllık olduğu varsayılan geçmişinden övgüyle söz etse de, büyük ölçüde Osmanlı dönemine indirgenmiştir. Bizans dönemine ait çok sayıda yapı zamanla ortadan kalkmış, 20. yüzyılda bazıları kasıtlı biçimde yok edilmiş ve günümüze ulaşabilen anıtların Bizans kimliği çoğunlukla görünmez hale getirilmiştir. Bugün, Trabzon'un Orta Çağ geçmişi ve Bizans karakteri neredeyse belirsizleşmiştir. Şehrin günümüze kadar korunabilen kiliselerinin neredeyse tamamı camiye çevrilmiş olduğu için korunabilmiştir. Bu bağlamda, Trabzon'un Orta Çağ (ağırlıklı olarak, Bizans) katmanının yeniden belgelenmesi, yorumlanması ve korunması gerekliliği açıktır.

Uluslararası tüzük ve ilkeler, kültürel mirasın korunması için temel yaklaşımları şekillendirir. 1964'te kabul edilen Venedik Tüzüğü'nden bu yana, UNESCO ve ICOMOS ilkeleri kültürel mirasın korunmasında bütüncül bir anlayışa doğru evrilmiştir. Venedik Tüzüğü (ICOMOS, 1964) özgünlüğe ve asgari müdahaleye vurgu yaparken, Washington Tüzüğü (ICOMOS, 1987) kentsel gelişimle bütünlük korumayı, Xi'an Deklarasyonu (ICOMOS, 2005) kültürel bağlamın önemini, Tarihi Kentsel Peyzaj Hakkında UNESCO Tavsiyesi (UNESCO, 2011) ise doğal, kültürel ve tarihi değerlerin birlikte ele alınmasını savunur. Bu tüzük kentsel peyzajlardaki tarih katmanlarını haritalamak ve anlamak için Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) gibi araçların kullanılmasını teşvik eder ve bu çalışma için özellikle önemlidir. Bu ilkelerle uyumlu olarak, bu araştırma Trabzon'un Bizans katmanını CBS üzerinde haritalamayı ve şehrin zengin mirasının korunmasını ve gelecek nesiller için erişilebilir olmasını sağlayarak uluslararası standartlara uyan bir koruma stratejisi önermeyi amaçlamaktadır.

Uluslararası ilkelerin de vurguladığı gibi, tarihi kentsel çevrede kültürel mirası korumak, o çevrenin tarihsel ve mekansal karakterine ilişkin kapsamlı bir belgeleme ve araştırmayı gerektirir. Kesintisiz yerleşime sahne olmuş kent merkezlerinde arkeolojik kazı her zaman mümkün olmamaktadır. Trabzon'da da yakın zamana kadar planlı kazı yürütülmemiş, buluntuların çoğu inşaat faaliyetleri sırasında tesadüfen gün yüzüne çıkarılmıştır (Kaya, 1999; Kılıç, vd., 2021). İlk sistematik kazı, 2021 yılında Büyük Komnenos imparatorluk saray kompleksinin yer aldığı İç Kale bölgesinde başlamıştır. Bu nedenle, kenti anlamak için yalnızca kazıya dayanmayan, daha geniş kapsamlı bir metodolojik yaklaşım gereklidir. Korumacı mimar ve mimarlık tarihçisi Charalambos Bouras, bir Orta Çağ kentini anlamak için kazıların yanı sıra arkeolojik, tarihsel ve mekânsal analizlerin önemini vurgulamış ve şu temel adımları önermiştir (Bouras, 2002, 500):

- Yapıların mevcut durumunun haritalanması,
- Kentin farklı dönemlerdeki durumunun tanımlanması,

- • Mimari ve kentsel kullanımın üretimle ilgili taşınabilir buluntular yardımıyla tespit edilmesi,
- • Fiziksel ve yazılı kanıtların birlikte yorumlanması,
- • Kentsel gelişimin araştırılması ve bunun tarihsel olarak yorumlanması.

Çalışmamız, bilimsel kazıların sağladığı verilerin önemini teslim etmekle birlikte, kazıların eksikliğini bu çok katmanlı metodoloji ile telafi etmeyi amaçlamaktadır.

2. TRABZON'DA YAPIM VE YIKIM SÜREÇLERİ

Trabzon'un Orta Çağ öncesi kent tarihine ilişkin veriler sınırlı olmakla birlikte, mevcut yazılı kaynaklar Roma, Bizans ve Trabzon İmparatorluğu dönemlerinde gerçekleşen imar faaliyetleri ile dönem dönem gerçekleşen kitlesel yıkımlara dikkat çeker. Osmanlı egemenliğine girmesiyle birlikte kent, giderek Osmanlı karakteri kazanmış, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet dönemine geçişte ise çok kültürlü kimliğini ve Orta Çağ yapılarının kullanıcılarını büyük ölçüde yitirmiştir. Buna karşın, 1960'lara kadar önemli ölçüde fiziksel değişime uğramadan gelebilmiştir. Bu tarihten itibaren ise Trabzon'da yapım ve yıkım süreçleri eş zamanlı olarak gözlemlenmektedir.

2.1. Antik Dönem'de Trabzon (Trapezus)

Trabzon'un antik dönemdeki kentsel yapısına ilişkin bilgimiz sınırlıdır. Anthony Bryer (1986), kentin Antik Dönem'den itibaren sur içi ve sur dışındaki farklı merkezlerden oluşan bir yapıya sahip olduğunu iddia etmiştir. Ayrıca, kalenin doğusunda yer alan Meydan ve ona bağlanan sokakların kısmen ızgara plana göre şekillenmesi nedeniyle Meydan'ı antik *agora*, Kahramanmaraş Caddesi'ni ise kentin ana aksı olarak tanımlamıştır. Öte yandan, kalenin kuzeyinde *Molos* denen antik limanın yer aldığı, burada 1970'lere kadar görülebilen mendirek kalıntılarından dolayı zaten bilinmekteydi. Kentin bu bölgesi hâlâ Moloz olarak anılmaktadır. Bu limanın Roma İmparatoru Hadrian (117-138) tarafından gerçekleştirilen inşa faaliyetleri sırasında yapıldığı bilgisi, MS 2. yüzyılda Trabzon'a resmi ziyarette bulunan Kapadokya valisi Arrian'ın raporlarından elde edilmektedir (Arr. *Peripl. M. Eux.* 1, 1-2). Limana ait kalıntılar 2018 yılında Ortahisar Belediyesi'nin inşaatı sırasında gerçekleştirilen kurtarma kazılarıyla ortaya çıkarılmış ve belgelenmiştir (Kılıç, vd., 2021). Geçtiğimiz yıllarda Kadınlar Pazarı'nın yenilenmesi sırasında Aşağı Hisar'ın doğu surlarının altında da bazı kalıntılar bulunmuş, ancak bunlara ait veriler henüz yayınlanmamıştır.

Arrian, limanın yanı sıra İmparator Hadrian'ın heykelinden ve Tanrı Hermes'in heykelinin bulunduğu bir tapınağın yapımından da söz eder. Söz konusu tapınağa ait olabilecek kalıntılar, 1997 yılında, Tabakhane Vadisi'nin doğusunda, sur dışında bulunan Tabakhane Camii'nin yanındaki parselde yapılan kurtarma kazılarında ortaya çıkarılmıştır (Kaya, 1999) ve günümüzde Ayasofya Camii'nin bahçesinde sergilenmektedir (Şekil.2, Şekil.3).

Şekil 2. Antik dönemdeki ana yol aksları ve kurtarma kazılarında elde edilen buluntuların konumları (Selin Sur).

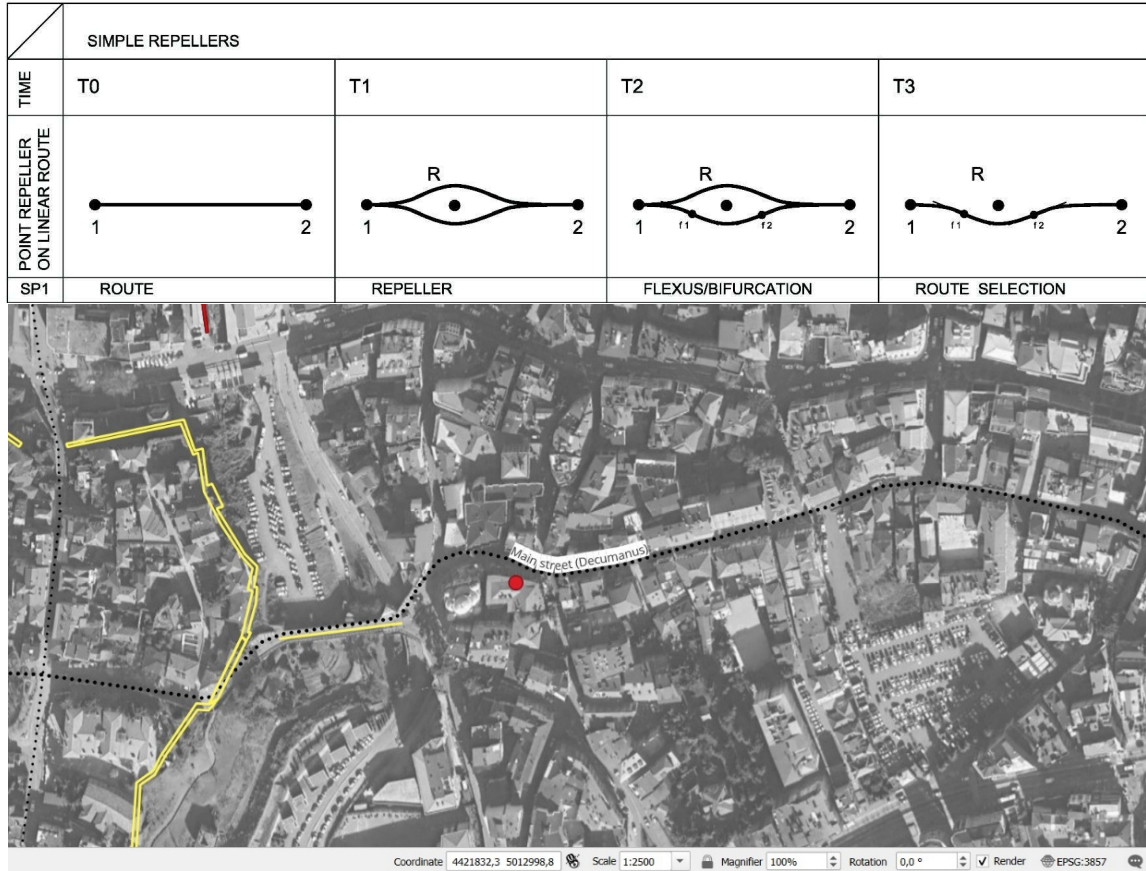

Şekil 3. Ayasofya Camii'nin bahçesinde sergilenen Tabakhane kazısı buluntuları (Ufuk Serin, 2025).

Trabzon Kalesi'nin ilk inşa tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Ancak, kentin MS 3. yüzyılda 'barbar' kavimlerin saldırısına uğradığı dönemde, burada iyi korunan bir kalenin varlığı yazılıdır. Bu saldırılarda Borani adı verilen kavmin "tüm tapınakları, evleri ve şehre güzellik katan her şeyi yıktığı, kentin hemen yanındaki taşrayı harap ettiği" belirtilmiştir (Zos. 1.33). Bryer (1986, 266) bu 'taşra'nın, "hiçbir zaman surlarla

çevrilmemiş bir *vicus*” olduğu görüşündedir. 1997 yılında ortaya çıkarılan kalıntıların ait olduğu tapınak da bu saldırılarda yıkılmış olabilir. “Kentin hemen yanındaki taşra” ifadesi, yukarıda söz edilen arkeolojik verilerle birlikte değerlendirildiğinde, Trabzon’un Antik dönemde sur içi ve dışındaki yerleşim alanlarından oluşan çok merkezli bir kent olduğunu doğrular niteliktedir.

Sur dışındaki kent merkezi ile sur içini bağlayan ana yol aksı, Bryer ve Winfield (1985, 201)’in önerisinin aksine Kahramanmaraş Caddesi değil, Tabakhane Köprüsü’nden başlayarak Meydan’a uzanan Uzun Sokak olmalıdır. Çünkü Kahramanmaraş Caddesi, I. Dünya Savaşı’nda gerçekleşen Rus işgali sırasında, Rus Caddesi ismiyle açılmıştır (Kefeli, 2013, 130; Akarca, 2022, 31). Tapınağa ait kalıntıların da bulunduğu Uzun Sokak aksı ise, barbar saldırıları sırasında var olmalıdır. Sur içine erişimi sağlayan Tabakhane Köprüsü ile çizgisel bir devamlılık gösteren Uzun Sokak, tapınak kalıntılarının bulunduğu ve Tabakhane Camii’nin yer aldığı alanda bir kıvrım yapmaktadır. Bu kıvrım, yapı kalıntılarının buraya yığılması sonucu itici faktör rolü oynaması ve öncesinde düz olan yolun, kalıntıların etrafından dolandırılmasıyla oluşmuş olabilir (Şekil.4). Eğer tapınak barbar saldırılarında yıkıldıysa, bu durumda söz konusu saldırılar, Uzun Sokak’ın mevcut formu için bir *terminus ante quem* oluşturabilir.

Şekil 4. Tapınak kalıntılarının bulunduğu konumda, Uzun Sokak’ta oluşan kavis (Tablo: Camiz, 2018, 1366; Harita: Selin Sur)

Barbar saldırılarının ardından Trabzon'un uzun süre toparlanamadığı ve ancak 6. yüzyılda İmparator I. Jüstinyen'in (527-565) kentin idari statüsünü yükseltmesiyle birlikte yeniden yatırım almaya başladığı, günümüzde mevcut olmayan, kentin çeşitli yerlerinde bulunan yazıtlardan ve tarihçi Prokopius'un ifadelerinden anlaşılmıştır (Procop. Aed. 3, 7; Feissel 1992, 383-396). Bu yatırımlar kapsamında kamu yapılarının ve muhtemelen surların onarıldığı, kentin koruyucu azizi Evgenios adına bir su kemeri inşa ettirildiği bilinmektedir. Ancak bu su kemerinin günümüze ulaşip ulaşmadığı henüz tespit edilmemiştir.

2.2. Orta Çağ: Başkent Trabzon (Trapezounta)

Genel olarak Anadolu'nun antik kentlerinde, 'Karanlık Çağ' olarak da anılan 7. ve 9. yüzyıllar arasında, başta Pers ve Arap akınları gibi bazı faktörlere bağlı olmak üzere, kentlerin küçülerek kale içine çekilmesi şeklinde kendini gösteren bir değişim süreci gözlemlenirken, Trabzon'un bu süreci yaşamadığı ve Antik dönem özelliklerini Orta Çağ'a taşıdığı söylenebilir. Kentler ile kasabaların birbirinden farksızlaştığı bu dönemde Trabzon "kent (*polis*)" kalmayı başarabilen birkaç merkezden biridir (Angold, 1985, 4; Haldon, 1999, 11). Geç Orta Çağ'da Trabzon İmparatorluğu'nun kurulmasıyla kentin Bizans kimliği pekiştirilmiş ve bu doğrultuda düzenlemeler yapılmıştır. Trabzon'un korunabilmiş en eski Orta Çağ yapısı, günümüzde müze olarak kullanılan Küçük Ayvasıl (Azize Anna) Kilisesi olup, giriş kapısının üstünde bulunan yazıtta göre 884/885 yıllarında yeniden inşa edilmiştir (Millet, 1895, 434; Bryer ve Winfield, 1985, 182, 219). Ortahisar Fatih Camii olarak bilinen Altınbaşlı Meryem Ana Kilisesi ve Yeni Cuma Camii olarak bilinen Aziz Evgenios Kilisesi gibi, ilk inşa tarihleri kesin olarak bilinmeyen yapılar ise Geç Orta Çağ'a kadar çeşitli onarımlardan geçmiştir (Ballance, 1960, 146-151, 156-159; Bryer ve Winfield, 1985, 223-224, 239).

Eastmond (2004, 19)'a göre, 1204 yılında Trabzon'un başkenti olduğu Trabzon İmparatorluğu'nun kuran ve 1214 yılında Sinop'u kaybetmesiyle Konstantinopolis'i ele geçirme iddiasını büyük ölçüde yitiren Büyük Komnenos hanedanı, bu tarihten itibaren kente başkent kimliği kazandıracak bir yapılaşma süreci başlatmıştır. Bu süreçte, Büyük Komnenos hanedanının ritüel gereksinimleri de göz önünde bulundurularak, katedral olan Altınbaşlı Meryem Ana Kilisesi, İmparator I. Alexios (1204-1222) tarafından 1214 yılında yeniden yaptırılmıştır. Ardından Andronikos Gidon (1222-1235) döneminde, sarayın onarım ve yeniden inşa faaliyetleri sürdürülmüştür. Hâlâ kısmen varlığını sürdüren bu saray, diğer örnekleri yalnızca İstanbul ve Mistra'da bulunan Bizans saray mimarisinin çok önemli ve istisnai bir temsilcisidir (Serin, 2024b, 158). Kent morfolojisine etki eden en önemli yeni yapı ise, I. Manuel'in (1238-1263) yaptırdığı düşünülen Ayasofya Kilisesidir.

Ayasofya, kalenin 2 km batısında yer almakta olup, bu uzaklık Eastmond (2004) tarafından hanedanın tören geçitleri için kentte uygun bir yol bulunmamasıyla açıklanmıştır. Ayasofya'nın inşasıyla birlikte, Meydan'ın güneybatısından, bugünkü Uzun Sokak'tan başlayan yol Tabakhane Köprüsü üzerinden sur içine, Altınbaşlı Meryem Ana Kilisesi'ne ulaşıyor, ardından Zağnos Köprüsü'nden devam ederek sur dışına çıkıp, çugan adı verilen oyunların oynandığı, Osmanlı Dönemi'nde Kabak/Kavak Meydanı olarak anılan alanda bulunan *tzykanisterion*'un güneyinden ilerleyerek Ayasofya'ya varıyordu (Eastmond, 2004, 14). Bu yol, "Via Imperiale (İmparatorluk Yolu)" olarak adlandırılmış olup, toplam uzunluğu 3 km'dir ve günümüzde de kentin en önemli akslarından biridir (Şekil.5).

Bu dönemde inşa edilen kiliselerin ortak ve belirleyici bir özelliği, merkezi dıştan beşgen apsise sahip olmalarıdır. Çok kenarlı apsiser Bizans kiliselerinde görülmekle birlikte, merkezi beşgen apsis Trabzon'daki kiliselere ait bir özellik olarak tespit edilmiştir (Bryer and Winfield, 1985, 246). Trabzon'da inşa edilen çok sayıda kiliseden yalnızca birkaçı sur içinde yer alırken, çoğu kilise sur dışında, özellikle doğu varoşlarında yer alıyordu.¹ Bu kiliseler odak ve çekim noktası oluşturmuş, mahallelerin gelişimine katkıda bulunmuştur (Üstün Demirkaya ve Tuluk, 2018, 717-719).

Şekil 5. Geç Orta Çağ'da *via imperiale* ve diğer önemli yollar (Selin Sur).

Geç Orta Çağ'da kentin görünümünü değiştiren kapsamlı yapım faaliyetlerinden bir diğeri, İmparator II. Alexios (1297-1330) tarafından, eski liman bölgesini de kapsayan alanda, günümüzde Aşağı Hisar olarak bilinen surların inşa edilmesidir. Bu surların yapımı 1324 yılında tamamlanmıştır (Bryer ve Winfield, 1985, 183). Zağnos veya İskeleboz Deresi olarak bilinen, Zağnos Vadisi'nden akan derenin taşıdığı alüvyonlarla birkaç yüzyıl içinde dolmuş olduğu anlaşılan eski liman alanının, Geç Orta Çağ'a gelindiğinde surlarla korunması gerekli görülen bir yerleşim yeri haline geldiği görülmektedir.

Doğu varoşlarında, doğal liman işlevi gören Çömlekçi Limanı (Daphnous/Diafunda)'nın hemen üzerinde bulunan, antik *agora* olduğu düşünülen Meydan, Orta Çağ'da hem kentteki ticaret hem de törenler için önemli ve günümüze kadar süreklilik gösterebilmiş bir açık alandır. Orta Çağ kaynaklarında da adı *μαϊτάνιν* (Meitanin) olarak geçmektedir ve Paskalya bayramında Trabzon İmparatoru'nun halkla buluştuğu yerdir (Kennedy, 2019, 40-41). Bu ismin Doğu'dan gelen tüccarlarla olan kültürel alışverişin bir sonucu olarak buraya verildiği tahmin edilmektedir, çünkü Meydan ticaret kervanlarının buluşma noktasıydı (Bryer ve Winfield, 1985, 198). Bugünkü Atatürk Meydanı'nın olduğu alan, hâlâ kentin en canlı kamusal alanıdır (Şekil.6).

¹ 'Varoş' kelimesi 1990'lardan itibaren "dar gelirli halkın yaşadığı mahalle" anlamını almış olsa da, aslen "sur dışı mahalle" anlamındadır (<https://www.nisanyansozluk.com/kelime/varos>).

Süreklilik gösteren bir diğer kamusal alan ise, batı varoşlarında yer alan, sonradan Kabak/Kavak Meydanı olarak anılan *tzykanisterion*'dur. Yalnızca Atina, Konstantinopolis, Efes ve Lakedemon gibi bazı merkezlerde bulunduğu bilinen (Bouras, 2002, 526) *tzykanisterion*'un Trabzon'daki varlığı kesin değildir. Ancak, Orta Çağ kaynakları İmparator I. İoannes Komnenos Axouchos'un *çugan* oynarken düşüp öldüğünü bildirdiği için (Kennedy, 2019, 2-3), araştırmacılar bir oyun sahasının olması gerektiğini varsaymıştır. Finlay (1850, 35-36) bu sahanın yeri için Kavak Meydanı'nı önermiş, Bryer ve Winfield (1985, 202) de bu fikri takip etmiştir. Evliya Çelebi'nin 17. yüzyıldaki ziyaretinde cirit oynandığını bildirdiği Kavak Meydanı (Dağlı ve Kahraman, 2003, 114), 1952-2017 yılları arasında Hüseyin Avni Aker Stadyumu'nun bulunduğu yerdir (Küçük Karakaş ve Gerçek Atalay, 2023). Meydan, stadyumun yıkıldığı 2017 yılına kadar spor alanı olarak süreklilik göstermiştir. Yıkımdan sonra bu alan Hüseyin Avni Aker Millet Bahçesi olarak yeniden düzenlenmiştir.

Şekil 6. Atatürk Meydan Parkı (Ufuk Serin, 2025).

Anadolu'daki birçok yerleşim gibi çok kültürlü, kozmopolit bir yapıya sahip olan Trabzon'da, Geç Orta Çağ'da yerleşik nüfusu oluşturan Rum ve Ermenilerin dışında, Latinler de yerleşmeye başlamıştır. Buraya 13. yüzyılda yerleşen Ceneviz ve 14. yüzyılda yerleşen Venedik ticaret kolonilerinin mahalleleri ve kaleleri de Trabzon Kalesi'nin doğusunda yer almaktaydı (Bryer ve Winfield, 1985, 197-198, 202-204; Shukurov, 2012, 78). Venediklilerin kalesi yok olmuş, Cenevizler'e ait olan *Leontokastron* (Güzelhisar) kısmen korunarak günümüze ulaşabilmiştir.

Bu çalışma kapsamında Orta Çağ'da kentin gelişimi ve bu döneme ait yapılar mümkün olduğu ölçüde haritalanmıştır. Orta Çağ'da kente kazandırılan yapılar Trabzon'un yaşayan kültür mirasının büyük ve önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Ne yazık ki, yapıların önemli bir kısmı korunamamıştır.

2.3. Osmanlı İmparatorluğu Dönemi

Osmanlı İmparatorluğu 1461'de Trabzon'u ele geçirdikten sonra, kent demografik olarak değişmeye başlamıştır. Türkleşmeye ve İslamlaşmaya başlayan kentte Hristiyanlar 1486'da toplam nüfusun %80'ini oluştururken, 1583'te bu oran %46'lara gerilemiştir (Lowry, 2009). 1583'ten 20. yüzyıla kadar ise bu oran neredeyse değişmemiştir (Lowry ve Emecen, 2012, 299). Dağınık yapısı korunan kent, sınırlı ölçüde kalenin batısına ve güneydoğusuna doğru yayılmıştır. Bununla birlikte, 19. yüzyılda yapılmaya başlanan Trabzon haritalarına bakıldığında, Orta Çağ'da olgunlaşan kent dokusunun büyük ölçüde korunduğu ve değişmediği görülmektedir (Şekil.7).

Osmanlı yönetimine girmesiyle birlikte kentteki bazı kiliseler camiye dönüştürülerek kullanılmaya devam etmiştir. Fethin geleneğinin bir parçası olarak Trabzon'un katedrali olan Altınbaşı Meryem Ana Kilisesi fethin ardından camileştirilmiştir (Tuluk, vd., 2010). İlerleyen yüzyıllarda nüfus Müslümanlaştıkça Ayasofya, Aziz Evgenios (bugünkü Yeni Cuma Camii), Aziz Andrea (bugünkü Molla Nakip Camii), Aziz Filippo (bugünkü Kudrettin Camii), Aziz Akindinos (bugünkü Fatih Küçük Camii) Kiliseleri gibi bugün de varlığını sürdüren yapılar camiye dönüştürülmüştür. Yapıların korunabilmiş olmasında bu dönüşümün de katkısı vardır.

Yavuz Sultan Selim'in 1512 yılında tahta çıkmadan önce 24 yıl sancakbeyi olarak görev yaptığı ve Kanuni Sultan Süleyman'ın 1494 yılında dünyaya geldiği Trabzon, bu sultanların döneminde onların kentle olan ilişkileri dolayısıyla görece önem kazanmıştır (Jennings, 1976, 42). Günümüze ulaşmış önemli Osmanlı yapılarının en eskileri 16. yüzyıla tarihlenmektedir. 1514 yılında surların batısında inşa edilen Büyük İmarek (Hatuniye) Camii ve Türbesi, zamanla burada Gülbaharhatun Mahallesi'nin oluşmasını sağlamıştır (Üstün Demirkaya ve Tuluk, 2018, 719). Kavak Meydanı civarında türbe, cami ve mescitlerin inşa edildiği anlaşılmaktadır. Böylece batı varoşları, sınırlı da olsa, büyümüştür.

I. Dünya Savaşı'nda, 1916-1918 yılları arasında Rus yönetimi altına giren Trabzon, Cumhuriyet öncesi son kez yapım-yıkım faaliyetlerine konu olmuştur. Rus komutan Sergey Rudolfoviç Mintslov günlüklerinde bu faaliyetlerden bahsetmiş, kenti 50 *sajen* (1 *sajen*=2,13 m) uzattıklarını, araba geçemeyen sokakların genişletildiğini, yeni sokaklar açıldığını belirtmiş, ancak bu çalışmaların plansız biçimde ilerletilmesini eleştirmiştir (Mintslov, 2008). Bu dönemde Trabzon'un belediye başkanlığını yapan Yakov Kefeli de anılarında Rus ana caddesinin açılmasının gerekliliğini ve bunun için 2 ay içinde bir kent planı hazırlandığını, bu plan üzerinden 4 *verst* (1 *verst*=1,06 km) uzunluğunda ve 4 *sajen* genişliğinde tasarlanan Rus Caddesi'nden, yani bugün kentin en önemli caddesi olan Kahramanmaraş Caddesi'nden bahseder (Kefeli, 2013, 128-131). Kefeli bu yolun yapımı için mümkün olduğunca evlerin yıkılmamasına dikkat edileceğini ve üzerinde yıkık evler olan özel arazilerin kullanılacağını belirtse de, biri "Trabzon'da nadir görülen 3 katlı taş bina" olmak üzere 30 evin yıkılması önceden planlanmıştır. Sonuç olarak hem doğu varoşlarındaki hem de sur içindeki geleneksel doku yırtılarak içinden geçilmiş, Aşağı Hisar ile yeni yolun kesiştiği noktalarda da surlarda geçit açmak için kısmi yıkımlar yapılmıştır (Şekil.8).

Şekil 7. Maunsell'in Trabzon haritası (1898).

Şekil 8. Kahramanmaraş Caddesi'nin güzergahı (Selin Sur).

2.4. Cumhuriyet Dönemi

Osmanlı İmparatorluğundan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sürecindeki en önemli değişimlerden biri Trabzon'un demografik yapısında yaşanmıştır. 1915 yılında Sevk ve İskân Kanunu kapsamında alınan karar ile Ermeniler (Takvim-i Vekâyi, No: 2189, 19 Mayıs 1331) ve 1923 yılında Lozan Barış Antlaşması kapsamında uzlaşılın Nüfus Mübadelesi ile Rumlar zorunlu olarak göç ettirilmiştir. Nüfusun homojen bir yapıya kavuşmasıyla bu cemaatlere ait manastır, kilise gibi yapılar kullanılmaz olmuş, mülkiyetleri el değiştirmiş, kaderine terk edilmiş ya da bilinçli olarak yıkılmıştır (Şekil.9).

Cumhuriyet Dönemi'nde kentteki ilk imar faaliyetlerinden biri, 1924 yılında Mustafa Kemal Atatürk'ün talimatıyla, Meydan'dan denize doğru inen Gazipaşa Caddesi'nin yine kent dokusu kısmen yıkılarak açılmasıdır (Erol, 2022, 203).² 1938 yılında Trabzon'un ilk imar planı Fransız şehir plancısı Jacques Henri Lambert tarafından hazırlanmış, ancak 1970'te hazırlanan imar planına kadar yürürlükte kalan bu plan tam olarak uygulanamamıştır (Düzenli, 2010, 302).

1937 yılında, Abideleri Koruma Heyeti üyesi Mimar Sedat Çetintaş, Kültür Bakanlığı tarafından kentteki tarihi eserleri tespit etmesi için görevlendirilmiş ve 'Trabzonun Sar'at Eserleri' başlıklı bir rapor yayınlamıştır. Bu raporda, tespit ettiği tarihi yapıları "sanat değerlerine göre" sınıflandıran Sedat Çetintaş, "Trabzon şehrinde ne Bizans, ne de Türk eseri olmak üzere şaheser denecek kıymette bir abide görülmediğini" belirtmiş, bazı cami, türbe ve mescidleri tamamen değersiz ve yıkılması uygun bulmuştur. En önemli Orta Çağ yapılarından olan Yeni Cuma Camii (Aziz Evgenios Kilisesi) bu raporda hiçbir kategoride yer almamıştır (Çetintaş, 2010, 365-381). Çetintaş, kentteki birçok tarihi yapı sonraları bu rapora dayanarak yıkıldığı için eleştirilmiştir (Lowry, 2009, 210).

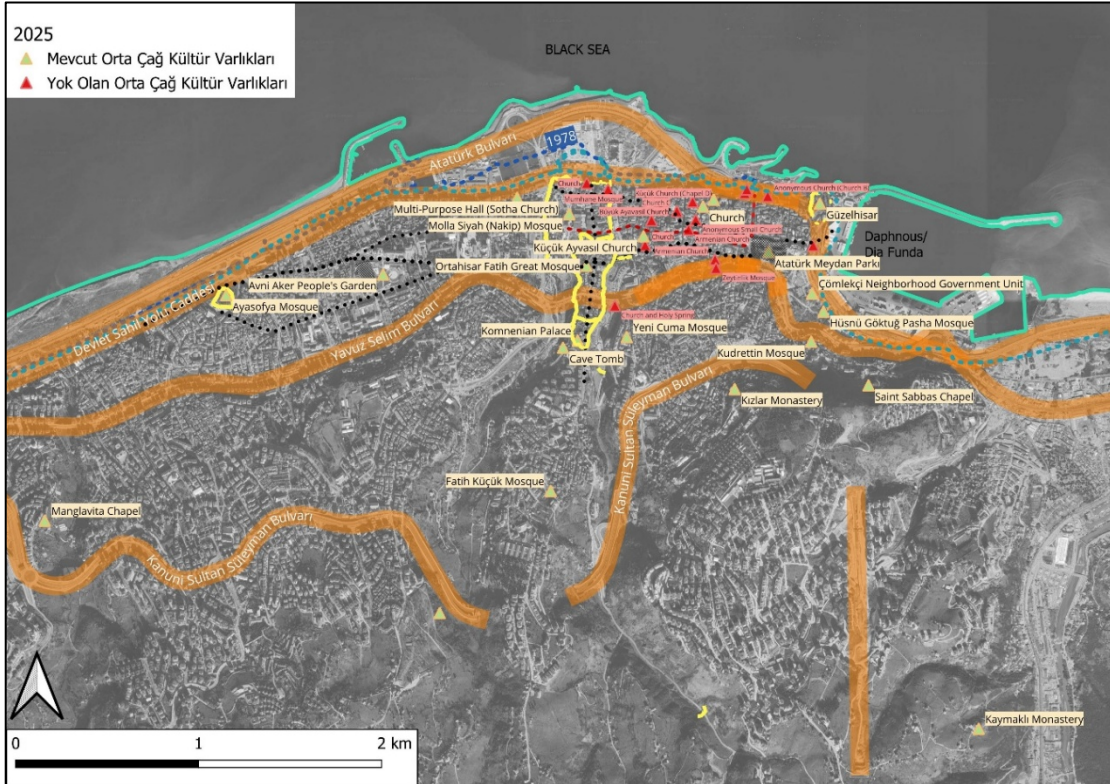
1960'lardan günümüze kadar uzanan süreçte özellikle yol yapımları ve kıyı dolguları Trabzon'un tarihi kent dokusu ve doğal peyzajına geri dönüşü olmayan zararlar vermiştir. 1964 yılında, hiçbir planda yer almayan sahil yolu tamamlanmıştır. 1970 tarihli imar planında sur içi bölgesi ve Bedesten çevresi protokol alanı olarak belirlenmiş ve sahil yolunun ulaşım ihtiyacını karşılamaması sebebiyle kentin doğusu ile batısını birbirine bağlayacak, surların hemen güneyinden geçen bir yol (Tanjant Yol) yapılması önerilmiştir. 1984 yılında Karayolları Genel Müdürlüğü'nün aldığı kararla güzergahı kentsel sit alanı olan Ortahisar'dan geçecek şekilde değiştirilen ve dava konusu olan yol 2000'li yıllarda inşa edilmiştir (Zorlu, vd., 2010). Tanjant Yolu sur içi kent dokusunun ve Ortahisar surlarının tahribatına sebep olmuş, örneğin Orta Çağ kilisesinden camiye dönüştürüldüğü bilinen Zeytinlik Camii bu yolun yapımı sırasında yıkılmıştır (Ballance, 1960, 164).

1970'lerden itibaren kıyıların hızla doldurulduğu, bu yıllarda çekilmiş hava fotoğraflarından anlaşılmaktadır. Antik liman kalıntıları bu dolgularla birlikte yok olmuştur. 2007 yılında tamamlanan Karadeniz Sahil Yolu, Trabzon Devlet Sahil Yolu'nun kuzeyine, kıyı dolguları daha da genişletilerek yapılmış, Trabzon Kalesi'nin

² O yıllarda hâlihazırda kentin yukarı kısımlarının deniz havasından faydalanması için denize dik sokaklar açılması yönünde planlama ve çalışmalar yürütülüyordu (Erol, 2022, 203). Daha sonra imar planını hazırlayan J. H. Lambert de denize dik caddeler açılması gerektiğini vurgulamış ve Gazipaşa Caddesi'nin açılmasını isabetli bulduğunu belirtmiştir (Lambert, 2010, 308).

kuzeyindeki alanda kıyı dolgusu 500 metreye yaklaşmıştır. Burada inşa edilmekte olan, Klasik Osmanlı üslubunu taklit eden Hanife Hatun Camii ve Külliyesi birçok yerden görülebilmekte, kütlesi ile kentteki tüm anıtsal tarihi yapıları ezmekte, sahil tarafından bakıldığında kent silüetinde baskın çıkmaktadır (Şekil.10). Sahil yollarının yapımı Trabzon'un doğal peyzajını geri dönülemez biçimde tahrip etmiş ve kentin denizle ilişkisini tamamen koparmıştır. Yalnızca Güzelhisar'ın kuzeyindeki alanda, 150-200 metre uzunluğunda bir kıyı parçası doğal çizgisini koruyarak günümüze ulaşmıştır. Son olarak, kentin güneyinde inşa edilen, 2025 yılında tamamlanan Kanuni Sultan Süleyman Bulvarı, Trabzon'un tarihi ve doğal peyzajında önemli bir yeri olan Boztepe'nin kuzeyi ile doğusu arasındaki tünele viyadükle bağlanmıştır. Bu viyadük yalnızca kent silüetine olumsuz katkısıyla kalmamış, aynı zamanda tarihi yapılara ve doğal varlıklara zarar vermiştir (Şekil.11).

Son yıllarda, turizmi hızlandırma amacıyla özellikle kentsel sit alanlarında bazı koruma girişimlerinde bulunduğu görülse de, imar faaliyetleri Trabzon'un kültür mirasını tehdit etmeye devam etmektedir. Örneğin Çömlekçi Mahallesi'nde gerçekleştirilen kentsel dönüşüm ile, bazı tarihi yapılar 'korunmuş,' tarihi sokak dokusu ise tamamen yok edilmiştir. Söz konusu alanda son dönemde inşa edilen yapılar, kütle ve ölçek bakımından geleneksel yapıların önüne geçmektedir. Burada bulunan, işlevi değiştirilmiş iki tarihi kilise ve geleneksel sivil mimari örnekleri ile ilgili halihazırda bir çalışma yapılmadığı ve özellikle ahşap konut yapılarının hızla yıpranmakta, hatta yıkılmakta olduğu gözlemlenmiştir (Şekil.12).

Şekil 9. Haritalanabilen Orta Çağ kültür varlıkları ve yolları ile modern kıyı dolguları ile yolları gösteren harita (Selin Sur).

Şekil 10. Hanife Hatun Camii'nin kent silüetine etkisi (Selin Sur, 2025).

Şekil 11. Kanuni Sultan Süleyman Bulvarı Viyadükü'nün tarihi yapılarla ilişkisine bir örnek (Selin Sur, 2025).

Şekil 12. Çömlekçi Mahallesi kentsel dönüşüm alanı (Selin Sur, 2025).

3. SONUÇ

Bu çalışma, Trabzon kentinin tarihsel süreç içinde geçirdiği dönüşümlere rağmen, mekânsal sürekliliğin izlenebilirliğini vurgulamayı amaçlamıştır. Tarih boyunca sürekli olarak yeniden biçimlenen Trabzon hem fiziksel hem de anlam bakımından çok katmanlı bir kentsel peyzaj sunmaktadır. Yapı ölçeğinde önemli kayıplar yaşanmış olsa da, sokak dokusu, mahalle yapısı gibi mekânsal özellikler, kentin belleğinde kalıcı izler bırakmıştır.

Araştırmamız, Antik dönemden bu yana iki merkezli bir morfolojik yapıda olan Trabzon'un en eski öğelerini İç Kale, Orta Hisar, Zağnos ve Tabakhane Köprüleri, Moloz bölgesi, Meydan ve Uzun Sokak aksı olarak belirlemiştir. Daha önce Bryer ve Winfield (1985) tarafından yapılan, kentin antik dönemdeki ana aksının Kahramanmaraş Caddesi olduğu önermesi, bu çalışma ile Uzun Sokak olarak güncellenmiştir. Arkeolojik ve kentsel morfolojik veriler birlikte değerlendirildiğinde bu aksın MS 3. yüzyılda var olabileceği sonucuna varılmıştır.

Geçtiğimiz yüzyılda Kahramanmaraş Caddesi ve Gazipaşa Caddesi ile yakın geçmişte Tanjant Yol'un (Yavuz Selim Bulvarı) açılması, Ortahisar Belediye ve Kaymakamlık Kompleksinin inşası ve halihazırda devam eden Çömlekçi Kentsel Dönüşüm Projesi sur içi ve dışındaki geleneksel sokak ve konut dokusunu tahrip etmiştir. Devlet Sahil Yolu Caddesi ve Karadeniz Sahil Yolu (Atatürk Bulvarı)'nun inşası için yapılan kıyı dolguları kentin doğal peyzajını geri dönülmez biçimde yok etmiş, bu yollar kentin denizle ilişkisini koparmıştır. Tanjant Yol ve Kanuni Sultan Süleyman Bulvarı, yüksek viyadük geçişleriyle kentin silüetini olumsuz etkilemiştir. Kıyı dolgusunun üzerine inşa edilen Hanife Hatun Camii de aynı şekilde kent silüetini olumsuz etkilemiş, kentin tüm tarihi anıtsal yapılarını gölgesinde bırakmıştır.

Trabzon'un Orta Çağ'a ait kültür mirası, kent tarihinde önemli bir dönemi temsil etmekte, kentin tarihi dokusunun önemli ve belirleyici bir bölümünü oluşturmakta, çok kültürlü kimliğini ve farklı topluluklar arası kültürel iletişimi yansıtmaktadır. Bu nedenle azami düzeyde korunarak gelecek kuşaklara aktarılması büyük önem taşımaktadır. Son yıllarda Tabakhane Vadisi, Zağnos Vadisi ve Ayasofya çevresindeki gecekondu yerleşimleri yıkılmış ve rekreasyon alanı ve yeşil alan olarak yeniden düzenlenmiştir. Camiye dönüştürülmüş olan kiliseler iyi durumdadır. Ancak, Orta Çağ kültür mirasını bugüne kadar yok eden ve hâlâ tehdit eden çeşitli unsurlar olduğu anlaşılmaktadır. Bunların başında kültür mirasını ve tarihi kent dokusunu dikkate almayan imar faaliyetleri gelmektedir. Özellikle kent merkezi ve yakın çevresindeki kaya mezarları ve şapelleri ile mağaraların yapılar tarafından çevrelendiği ve bunlar için hiçbir koruma önleminin alınmadığı, ihmal edildikleri gözlemlenmektedir. Kent merkezinde şu ana kadar haritalayabildiğimiz 49 Orta Çağ kültür varlığının 16'sının, yani %33'ünün yitirildiği tespit edilmiştir. Bunların bir kısmı yol yapımı sırasında yıkılmış, birçoğu ise yıkılarak yerlerine modern yapılar inşa edilmiştir.

Bizans mirasının korunmasına ve görünürlüğüne olumsuz etki eden ideolojik ve politik nedenler, milliyetçi-muhafazakâr kimliği ile öne çıkan Trabzon özelinde kendini belirgin şekilde göstermektedir. Kentin Bizans kimliği baskılanmakta, tarihi kimliği kenti Osmanlı topraklarına katan Fatih Sultan Mehmet, burada sancakbeyliği yapan Yavuz Sultan Selim ve burada doğan Kanuni Sultan Süleyman üzerinden vurgulanmaktadır. Camiye dönüştürülen kiliselerdeki bilgi notlarında Trabzon'un fethine ithafen 1461 tarihi öne çıkarılmakta, öncesine ait bilgiler -eğer varsa- yüzeysel kalmaktadır.

Trabzon örneği, kent arkeolojisi bağlamında bir Orta Çağ kentinin yıkım ve yapım süreçleri boyunca nasıl biçimlendiğini ve bu biçimlenmenin günümüz kent dokusu üzerindeki izlerini göstermesi açısından önemlidir. Bu izlerin doğru bir biçimde belgelenmesi ve değerlendirilmesi, yalnızca geçmiş anlamak değil, aynı zamanda geleceğe yönelik sağlıklı koruma yaklaşımları geliştirmek için de bir gerekliliktir. Çalışmamızın, Trabzon'un Orta Çağ kültür katmanını belgeleyerek, yorumlayarak ve korunması için önerilerde bulunarak, bu mirasın görünürlüğüne artırmaya ve uluslararası koruma prensiplerine uygun olarak korunmasına katkıda bulunması hedeflenmektedir.

6. KAYNAKÇA

Antik Kaynaklar

Arr. *Peripl. M. Eux.*: Arrianus Historicus, *Periplus maris Euxini*, ed. Hercher-Eberhard (v. supr.).
Procop. *Aed.*: Procopius Caesariensis, *de Aedificiis*, ed. J. Haury and G. Wirth, Teubner, Leipzig 1964.
Zos.: Zosimus Historicus, ed. L. Mendelssohn, Leipzig 1887.

Modern Kaynaklar

Akarca, H. D. (2022). The Imperial Transformation of a Russian-Occupied Ottoman City during the First World War. *War & Society*, 41(1), 21-35. <https://doi.org/10.1080/07292473.2022.2021751>.

Angold, M. (1985). The Shaping of the Medieval Byzantine 'City'. *Byzantinische Forschungen*, 10, 1-37.

Ballance, S. (1960). The Byzantine Churches of Trebizond. *Anatolian Studies*, 10, 141-175. <https://doi.org/10.2307/3642433>.

Bouras, C. (2002). Aspects of the Byzantine City, Eighth-Fifteenth Centuries. Angeliki E. Laiou (Ed.), *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century* içinde, (c. 2, s. 497-528). Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.

Brandes, W. (1989). *Die Städte Kleinasien im 7. und 8. Jahrhundert*. Berlin: Akademie-Verlag.

Bryer, A. (1975). Greeks and Turkmens: The Pontic Exception. *Dumbarton Oaks Papers*, 29, 113-148. <https://doi.org/10.2307/1291371>.

Bryer, A. (1986). The Structure of the Late Byzantine Town: Dioikismos and the Mesoi. Anthony Bryer & Heath W. Lowry (Ed.), *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society: Papers given at a Symposium at Dumbarton Oaks in May 1982* içinde, (s. 263-279). Birmingham: University of Birmingham, Centre for Byzantine Studies; Washington, D.C.: The Dumbarton Oaks, Research Library and Collection.

Bryer, A. & Winfield, D. (1985). *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*. Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.

Camiz, A. (2018). Diachronic Transformations of Urban Routes for the Theory of Attractors. Vicente Colomer (Ed.), *City and Territory in the Globalization Age Conference Proceedings, 24th ISUF International Conference, Valencia, 27th-29th September 2017* içinde, (s. 1359-1369). Valencia: Editorial Universitat Politècnica de València.

Çetintaş, S. (2010). Trabzonun San'at Eserleri. Ömer İskender Tuluk & Halil İbrahim Düzenli (Ed.), *Trabzon Kent Mirası: Yer-Yapı-Hafıza* içinde, (s. 365-381). İstanbul: Klasik Yayınları.

Dağlı, Y., & Kahraman, S. A. (Ed.). (2008). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit: C. 2:1 (2. Baskı)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Düzenli, E. (2010). J. H. Lambert Trabzon'da, Yıl 1937: Trabzon'da 'Şehirleşme' Çabaları, Lambert'in 'Trabzon İmar Planı ve İzah Raporu' Üzerine Notlar. Ömer İskender Tuluk & Halil İbrahim Düzenli (Ed.), *Trabzon Kent Mirası: Yer-Yapı-Hafıza* içinde, (s. 291-306). İstanbul: Klasik Yayınları.

Eastmond, A. (2004). *Art and Identity in the Thirteenth Century Byzantium: Hagia Sophia and the Empire of Trebizond*. Aldershot, Burlington: Ashgate Variorum.

Erol, F. (2022). Arşivdeki Trabzon. *Trabzon: Ortahisar Belediyesi Kültür Yayınları*.

Feissel, D. (1992). Notes d'épigraphie chrétienne (VIII). *Bulletin de correspondance hellénique*, 116 (1), 383-407. <https://doi.org/10.3406/bch.1992.1711>.

Finlay, G. (1850). *Journal: Memoranda during a Tour to Thessalonika, Constantinople, Brusa, Nicaea, Nicomedia, Sinope, Trebizond, and Samsoun (Amisos) in 1850*. (Yayınlanmamış el yazmaları). British School at Athens Digital Collections.

Finlay, G. (1851). *The History of Greece from Its Conquest by the Crusaders to Its Conquest by the Turks and of the Empire of Trebizond 1204-1461*. Edinburgh ve Londra: William Blackwood and Sons.

Gül, S. (2014). *Trabzon Tabakhane Kazısında Ortaya Çıkarılan Bronz Heykel*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Atatürk Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- Gümüřlü, S. N. (2021). A Long-Neglected Past Between the Roman and Ottoman: A Re-Assessment, Valorization and Re-Presentation of Byzantine Cultural Heritage in Turkey. (Yayımlanmamış doktora tezi). Orta Doğu Teknik Üniversitesi/Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Haldon, J. (1999). The Idea of the Town in the Byzantine Empire. Gian Pietro Brogiolo ve Bryan Ward-Perkins (Ed.), *The Idea and Ideal of the Town between Late Antiquity and the Early Middle Ages* içinde, (C. 4, s. 1-23). Leiden, Boston, Köln: Brill.
- Haldon, J. (2005). *The Palgrave Atlas of Byzantine History*. Hampshire, New York: Palgrave Macmillan.
- ICOMOS (1964). Anıt ve Sitlerin Korunması ve Restorasyonu için Uluslararası Tüzük (Venedik Tüzüğü). Venedik.
- ICOMOS (1987). Tarihi Kentler ve Kentsel Alanların Korunması için Uluslararası Tüzük (Washington Tüzüğü). Washington D.C.
- ICOMOS (2005). Kültürel Miras Yapılarının, Alanlarının ve Bölgelerinin Çevresinin Korunmasına İlişkin Xi'an Bildirgesi. Xi'an.
- Jennings, R. C. (1976). Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, and Erzurum. *International Journal of Middle East Studies*, 7 (1), s. 21-57. <https://doi.org/10.1017/S0020743800023023>.
- Kaya, E. (1999). Trabzon İl Merkezindeki Kurtarma Kazısında Ortaya Çıkan Buluntular. Hayrünnisa Çakmak, Fahriye Bayram, Filiz Kaymaz, Nuray Tarlan, Adil Özme, Kemalettin Ataş, Haydar Dönmez, & İ. Erdal Tütüncü (Ed.), IX. Müze Kurtarma Kazıları Semineri (27-29 Nisan 1998, Antalya) içinde, (s. 321-334). Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü.
- Keçiş, M. (2009). Trabzon Rum İmparatorluğunun Kuruluşunda Çevreyle Olan İlişkileri. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, 28 (46), 143-162. <https://doi.org/10.1501/Tarar.0000000443>.
- Kefeli, Dr. Y. (2013). Anılar (1916-1919). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kennedy, S. (Ed.) 2019. *Two Works on Trebizond: Michael Panaretos, Bessarion*. Scott Kennedy (Çev.). Cambridge; Londra: Harvard University Press.
- Kılıç, S., Demirel, S., & Çalışkan Akgül, H. (2021). Kadim Trabzon Üzerine Yeni Arkeolojik Gözlemler: 'Hadrian Limanı.' *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 15 (30), 387-428. <https://doi.org/10.18220/kid.929770>.
- Küçük Karakaş, B., & Gerçek Atalay, N. (2023). Toplumsal Mekanın Yeniden Üretimi: Trabzon Kavak Meydanı ve Hüseyin Avni Aker Stadyumu. *Sanat & Tasarım Dergisi*, 13 (1), 28-50.
- Lambert, J. H. (2010). Trabzon Şehrinin Haritası. Ömer İskender Tuluk & Halil İbrahim Düzenli (Ed.), *Trabzon Kent Mirası: Yer, Yapı, Hafıza* içinde, (s. 307-308). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Lowry, H. W. (2009). *The Islamization & Turkification of the City of Trabzon (Trebizond), 1461-1583*. İstanbul: İsis Press.
- Lowry, H. W., & Emecen, F. (2012). Trabzon. TDV İslâm Ansiklopedisi içinde (Cilt 41, s. 296-301). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı.
- Mausell, F. R. (1898). *Black Sea Ports: Trebizond*. Maps and Plans (MPQ), War Office (WO), 106-1/1352/3. The National Archive.
- Millet, G. (1895). Les monastères et les églises de Trébizonde. *Bulletin de correspondance hellénique*, 19, 419-459. <https://doi.org/10.3406/bch.1895.3650>.
- Mintslov, S. R. (2008). Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü. Enver Uzun, (Çev.). Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık.
- Serin, U. (2008). Byzantium-Early Islam and Byzantine Cultural Heritage in Turkey. Panagiota Assimakopoulou-Atzaka, Christina Papakyriakou, & Anastasia P. Pliota (Ed.), *Byzantium-Early Islam: Cultural Heritage Management: Shared Experience Beyond Boundaries* içinde, (s. 209-239). Selanik: Hellenic Society for the Protection of the Environment and the Cultural Heritage, Thessaloniki Branch.
- Serin, U. (2024a). Byzantine Cultural Heritage in Turkey: Ideological and Pragmatic Challenges in Conservation. Engin Akyürek & Merve Özkılıç (Ed.), *A Century of Byzantine Studies in Turkey: Papers from the Sixth International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium* içinde, (s. 189-205). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Serin, U. (2024b). The Byzantine 'City' in Asia Minor. Nikolas Bakirtzis & Luca Zavagno (Ed.), The Routledge Handbook of the Byzantine City: From Justinian to Mehmet II (ca. 500 - ca. 1500) içinde, (s. 139-171). Londra ve New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429203923>.

Shukurov, R. (2012). Foreigners in the Empire of Trebizond (The Case of Orientals and Latins). Deniz Beyazıt (Ed.), At the Crossroads of Empires: 14th-15th Century Eastern Anatolia. Proceedings of the International Symposium held in Istanbul, 4th-6th May 2007 içinde, (s. 71-84). İstanbul: Institut Français d'Études Anatoliennes. Takvim-i Vekâyi, No: 2189, 19 Mayıs 1331.

Tuluk, Ö. İ., Düzenli, H. İ. & Düzenli, E. (2010). Osmanlı'da Fetih Sonrası Dinsel Mekânı Camileştirme Anlayışı: Trabzon Örneği (1461-1665). Ömer İskender Tuluk & Halil İbrahim Düzenli (Ed.), Trabzon Kent Mirası: Yer-Yapı-Hafıza içinde (s.93-118). İstanbul: Klasik Yayınları.

UNESCO (2011). Tarihi Kentsel Peyzaj Üzerine Tavsiye Kararları. Paris.

Üstün Demirkaya, F., & Tuluk, Ö. İ. (2018). Komnenos Hanedanlığından Osmanlı'ya Trabzon Mahalleleri: Kentsel Dinamikler Bağlamında Bir Fiziksel Gelişim Okuması. "DeğişKent" Değişen Kent, Mekân ve Biçim, s. 713-723.

Zorlu, T., Aydınlan, E., & Engin, E. (2010). Kent Kimliği: Tanjant ve Karadeniz Sahil Yollarının Trabzon Kent Kimliğine Etkileri. Mimarlık, 352, 54-59.

İNTERNET KAYNAKLARI

Wikipedia (2017). Empire of Trebizond. https://en.wikipedia.org/wiki/Empire_of_Trebizond, Erişim: 02.07.2025.

Türkiye İstatistik Kurumu Coğrafi İstatistik Portalı (2024). <https://cip.tuik.gov.tr/>, Erişim: 02.07.2025.

Nişanyan Sözlük (2022). Varoş. <https://www.nisanyansozluk.com/kelime/varos>, Erişim: 02.07.2025.